

КОНТРАСТИВІСТИКА І НАЦІОНАЛЬНО-МОВНА КАРТИНА СВІТУ

НОВІ ВИКЛИКИ СЬОГОДЕННІЙ КОМПАРАТИВІСТИКИ І КОНТРАСТИВІСТИКИ

КОРОЛЬОВА А. В.

Київський національний лінгвістичний університет

На сучасному етапі розвитку лінгвістичної методології спостерігаються прагнення дослідників до систематизації різноманіття як найновіших методів і методик аналізу мовних явищ, так і класичних, які, здавалося б, уже і не потребують аргументації і коментарів у процедурах їх здійснення і коректності застосування, проте містять ще ті дискусійні питання, які стосуються насамперед термінологічної еквілібристики, коли термінологічна назва одного методу вільно вживається у значенні іншого, що спотворює проведення наукової процедури аналізу.

У такому складному становищі на сьогодні опинилися два терміни порівняльно-історичного і типологічного мовознавства – порівняння і зіставлення. Науковий досвід останніх років засвідчує, що в більшості наукових праць, де мають місце обидві процедури, як правило, бачимо суцільну плутанину, тобто нерозрізнення власне термінів, а відтак, і хибність виконаного аналізу мовних явищ.

Ця проблема становить основний виклик сучасних компаративно-контрастивних досліджень, на який науковці і досі ще не дали вичерпної відповіді. Навіть в останніх працях відомого макрокомпаративіста С. Старостіна (у співавторстві зі Світланою Бурлак) спостерігаємо вживання терміна порівняння у значенні зіставлення. Так, автори зазначають, що “порівнювати мови можна різними способами. Одним із найпоширеніших видів порівняння, до прикладу, є типологія – вивчення типів наявних мовних явищ і виявлення універсальних закономірностей на різних мовних рівнях [2, с. 3]. Тут ідеться не лише про порівняння, а й про зіставлення, бо видами порівняння є дві реконструкції: внутрішня і зовнішня.

Як порівняння у проекції на типологію можна розглядати дослідження геніального А. Шлейхера, який, зберігши й визнавши уже виділені його попередниками типи і шляхи розвитку мов від ізоляції до флексії, розробив класифікацію мовних типів, яка будується ним на основі взаємовідношень кореневих і некореневих частин слова. Як наслідок, розрізняються кореневі, аглютинативні й флективні класи мовних організмів. До кореневих мов належать такі, у словах яких недиференційовано виражено поняття і відношення, до аглютинативних, – коли поняття і відношення виражено відокремлено, до флективних, – якщо тісно поєднано вираження поняття і відношення. У його типології намітилася типологічна класифікація мов (сформована у ХХ ст. у працях Е. Сепіра). Окрім того, дослідник заклав основи для розробки теорії стадіальних трансформацій морфологічних типів. У такому ракурсі порівняння є однією з процедур типології (яка за своїми принципами

передбачає зіставлення мов), бо скласифікувати мови за морфологічною будовою, не реконструювавши їх граматичні форми, неможливо.

Метою статті є тлумачення методичних процедур порівняння і зіставлення у сучасних лінгвогенетичних і зіставних дослідженнях.

У цій розвідці спробуємо звернути увагу на два принципові моменти, зокрема розставимо акценти на тих відмінностях, які зумовлені онтологічно й епістемологічно і безпосередньо пов'язані з історією розвитку двох суміжних, проте не тотожних наук, якими є компаративістика (порівняльно-історичне, лінгвогенетичне мовознавство) і контрастивістика (зіставне і типологічне мовознавство).

“Порівняльно-історичне мовознавство (лінгвістична компаративістика) – наука, що займається порівнянням мов з метою встановлення їх спорідненості, генетичної класифікації і реконструкції прамовних станів. Основним знаряддям порівняльно-історичного мовознавства є порівняльно-історичний метод, що дає змогу ефективно вирішувати три поставлені завдання [...]. З цього стає очевидним, що порівняльно-історичне мовознавство порівнює мови в генетичному плані, тобто в аспекті їх походження. А відтак, для компаративістики головним є поняття спорідненості мов і методика її встановлення” [2, с. 3].

На сьогодні методологію лінгвогенетичних досліджень, яку пов'язують із порівняльно-історичним методом, складають конкретні прийоми вивчення історії як окремих мов, так і груп споріднених мов.

Порівняльно-історичний метод – сукупність дослідницьких прийомів, спрямованих на вирішення таких основних проблем: 1) встановлення і пояснення генетичної спорідненості мов; 2) виявлення причин і умов розпаду прамови, формування самостійних мов; 3) витлумачення закономірностей еволюції груп споріднених мов, 4) пояснення вторинних збігів і розбіжностей між ними.

Як і решта лінгвістичних методів, цей метод зазнав серйозної еволюції у процесі свого застосування. Основоположники компаративних досліджень убачали в ньому спосіб реконструкції історично не засвідчених мовних фактів, проте таких, що колись існували в мовах. Пізніше, особливо у працях молодогограматиків, було розширено роль і призначення порівняльно-історичного методу: його почали розглядати не тільки як інструмент відтворення прамовних станів, але й як виявлення закономірностей історії розвитку споріднених мов.

Перш ніж чітко визначити **етапи процедури порівняння**, зробимо короткий екскурс в історію перших спроб її здійснення.

Метод порівняння був застосований авторами граматики Пор-Рояля К. Ласло та А. Арно, які у процесі аналізу фактичного матеріалу грецької, латинської, французької та ефіопської мов, помітили, що перші три мови мають чимало спільних між собою елементів, на відміну від ефіопської, і дійшли висновку, що ефіопська мова не є спорідненою з грецькою, латинською, французькою.

Найзагальніші принципи лінгвістичної компаративістики (порівняльно-історичного методу) були сформульовані наприкінці XVIII – поч. XIX ст. і стали використовуватися ученими різних країн майже одночасно.

Основоположниками цього методу вважають Ф. Боппа (показав загальну систему формальних співвідношень між індоєвропейськими мовами), Р. Раска (установив закономірності у граматичному матеріалі споріднених мов) та О. Востокова (застосував техніку компаративізму – порівняння на матеріалі слов'янських мов). А першим зразком історичної граматики однієї мови є 4-и томна праця Я. Грімма, в якій історія німецької мови порівнюється з іншими германськими мовами.

Сутність процедури порівняння полягає у 1) реконструкції стану одного й того ж мовного факту чи їх сукупності в різні хронологічні періоди, 2) виявленні тих змін, які відбулися за цей період. Конкретні прийоми і процедури порівняння полягають у визначенні генетичної приналежності мовних фактів, в установленні системи відповідників і аномалій на різних рівнях у порівнюваних мовах, у моделюванні вихідних мовних форм, які не зафіксовані писемністю, у хронологічній і просторовій локалізації мовних явищ і станів.

Дуже важливе місце у порівняльно-історичному методі відіграє вибір основи для порівняння. Цю роль в індоєвропейістиці виконував санскрит. Хоча вже окремі перші компаративісти, зокрема і А. Шлейхер, спробу реконструкції індоєвропейської прамови не ототожнювали з санскритом, проте вважали його ідеалізованою моделлю, спираючись на відкриті на той час фонетичні закони. Поняття ідеалізованої моделі як основи зіставлення, зокрема її пошук, є основним завданням сучасних зіставних досліджень (про це буде йтися нижче).

На сьогодні це питання залишається відкритим, бо, як уважають сучасні контрастивісти, зокрема М. Кочерган, основу порівняння, а тим більше зіставлення, не може становити одна з мов – це має бути незалежна величина.

Порівняння як процедура здійснюється у три етапи: 1 етап – відбір мовного матеріалу, що буде порівнюватися; 2 етап – власне порівняння, спрямоване на виявлення (обов'язково) спорідненості; 3 етап – реконструкція прамовних форм. Безпосередньо порівняння здійснюється в певній послідовності: спершу порівнюються хронологічно різні дані однієї мови (напр. дані сучасної української і давньоруської мов); потім для порівняння залучаються дані близькоспоріднених мов (східнослов'янських); і лише потім залучаються факти інших мов, що належать до тієї ж мовної сім'ї.

Найважливішими прийомами у процедурі порівняння є – внутрішня та зовнішня реконструкція прамовних станів.

Приєм внутрішньої реконструкції полягає у тому, що давніша форма реконструюється шляхом порівняння хронологічно різних її фіксацій у **межах однієї мови**. Вихідним постулатом методики (прийому) внутрішньої реконструкції є факт співіснування в синхронно засвідченій системі явищ, що відображають різні етапи історії мови. Її техніка зводиться до виявлення серед генетично порівнюваних елементів мови відносних архаїзмів і представлення останніх як **вихідних архетипів**.

Методику *зовнішньої реконструкції* зводять до порівняння однорідного матеріалу **різних споріднених мов** для виведення на базі закономірностей певного *архетипу* [1, с. 47]. Сутність її полягає у тому, що, встановлюючи

закономірності розвитку споріднених мов, можна відновити мовну картину світу в період, який не зафіксований пам'ятками письма.

Далі розглянемо процедуру **зіставлення мов**, коли історичний аспект не береться до уваги, а тому зіставляються можуть **як споріднені, так і неспоріднені** мови.

Зіставний метод спрямований, перш за все, на виявлення відмінностей між зіставляваними мовами, а тому власне процедура зіставлення називається ще *контрастивним* аналізом, що покладений в основу *контрастивістики*.

Наукові принципи **зіставного методу** були сформульовані у працях І. Бодуена де Куртене, хоча елементи зіставлення зустрічалися ще у граматиках XVIII–XIX ст., використовуючись інтуїтивно. Ідея зіставно-типологічного вивчення мов найповніше втілилася у морфологічній класифікації мов, заснованій на вираженні типів граматичних відношень, у працях Ф. і А. Шлегелів, В. фон Гумбольдта, А. Шлейхера та ін. (про це стило йшлося на початку статті).

Процедура зіставлення здійснюється послідовно у три етапи: 1 етап – встановлення основи зіставлення (*tertium comparationis*), 2 етап – зіставна інтерпретація і 3 етап – типологічна характеристика (встановлення типових закономірностей і відмінностей).

Установлення tertium comparationis полягає у виборі певної властивості чи ознаки мовного явища – фонетичної, граматичної, лексичної, семантичної як еталона зіставлення. Основою зіставлення можуть бути всі мовні одиниці, (їхні значення, складники значення (наприклад, семи) тощо) та відношення і зв'язки між ними – від фонем до речень і навіть текстів. У найсучасніших дослідженнях все частіше за об'єкт зіставлення обираються концепти, мовні картини світу, ЛСГ, ЛСП, ФСП тощо.

Зіставна інтерпретація здійснюється шляхом системного аналізу (опису) зіставляваних явищ у кожній із мов окремо, а потім здобуті результати зіставляються.

Останній етап зіставлення – *типологічна характеристика* – спрямована на виявлення нетипових і типових ознак аналізованого явища, встановлення його місця у розробленій класифікації.

У сучасних дослідженнях з порівняльно-історичного і типологічного мовознавства мають обов'язково виконуватися обидві процедури – і порівняння, і зіставлення, принаймні, хоча б застосовуватися їх елементи. Сподіваємося на вдосконалення методології досліджень цього наукового напрямку, зокрема на коректне вживання термінів порівняння і зіставлення, а відтак, і правильне здійснення обох процедур.

Ще одним викликом сучасних компаративно-контрастивних досліджень є вдосконалення методів здійснення реконструкції протокультури і визначення прабатьківщини.

Здається, що ці питання не стосуються безпосередньо компаративістики і є суміжними в порівняльно-історичному мовознавстві. Проте, для встановлення локалізації прабатьківщини необхідною є реконструкція саме лексики прамови.

Тут варто зробити застереження, що народ, який розмовляв реконструйованою прамовою, необов'язково є предком для всіх народів, що розмовляли мовами-нащадками цієї прамови [3, с. 17].

Метод локалізації прабатьківщини і реконструкція протокультури на підставі лексичних даних у мовознавстві дістав назву як метод “слів і речей”, суть якого полягає у такому спостереженні: якщо в певній культурі (у народу) є деяка річ, то для неї є і назва (дійсно, якщо деяка річ існує, то про неї є необхідність говорити). Тому, якщо для прамови відновлюється назва деякого об'єкта, то це означає, що носіям прамови він був відомий.

У результаті робляться висновки про культуру народу, що розмовляв прамовою, і про природні умови, в яких він жив. Доказом наявності деякої речі в культурі служить значна “кількість вторинних позначень, синонімів і напівсинонімів” [3, с. 8]; це “вказує на важливість цієї категорії об'єктів або явищ для суспільства” [там само]. При цьому звертаємо увагу, що при реконструкції протокультури ізольовані факти не можуть служити доказом, а, отже, слід розглядати систему в цілому.

Для того, щоб висновки про прабатьківщину і протокультуру були адекватними, необхідно ретельно підходити до складання списку прамовних етимологій.

На сьогодні для більшості мовних сімей Старого Світу вже отримані реконструкції лексики, що дає відомості про прабатьківщину і протокультуру відповідних народів. У роботі С. Бурлак, С. Старостіна “Сравнительно-историческое языкознание” наводиться таблиця з фрагментами таких реконструкцій [2, с. 206–208].

Представляємо уточнений український варіант реконструйованих лексичних архетипів протокультури, наведених у цій таблиці (переклад мій – А. К.):

Мовні сім'ї	Природні умови	Тематичні групи лексичних позначень архетипів протокультури
Індосвропейська	Дуб, бук/бузина, верба, ведмідь, вовк, гусак, качка.	Корова/бик, доїти, дрібна худоба, вівця, ягня, собака, кінь. Мед, вино. Ячмінь, пшениця, жито, льон. Орати, жати, молоти, жорно, ткати, прясти, шити, підперізувати, бити/кувати, золото, срібло, метал. Бойовий молот, колесо/віз, колісниця, дишло, вісь, везти. Корабель, гребти. Укріплене поселення.
Уральська	Ялина, сосна, сибірський кедр, ялиця.	Димовий отвір (житла), жердина, двері. Голка, ніж, загострена лозина для обжарювання риби. Пояс, гудзик/вузол на одязі, отвір для голови (в одязі). Метал. Ходити на лижах, лижі, гребти, весло/лопата, сани/нарти. Стріла, тятива, лук, вістря, загородка для лову риби. Красти. Дарувати/платити “гонорар” шаманові. Душа/дух/серце.

Алтайська	Олень/бик, лось/олень, заєць, росомаха, хутровий звір, гризун, сорока, оса, овід, гусак, лебідь, верба, горобина, ягода, горіх, очерет, колос, лук, модрина, дике плодове дерево, кедр, ясен, гриб, болото, річка, брід.	Потрапити в пастку, підкратися, лагодити, скребти/полірувати, мотати, м'яти шкіру, плести, дитинча домашньої тварини, поросля, огорожене поселення, покривати чум шкурами, куртка, застібка, лялька, віщий сон, здійснювати обряди, просити/молитися.
Чукотсько-камчатська	Сибірський кедр, шишка, кам'яна береза, снігопад, іній/заметіль, прилив, морський берег, мілина, бухта, тюлень, кит, лемінг, чайка.	Будинок/барліг. Заарканити за шию/брати, спинна жила оленя, стадо, дикий олень. Човен/ніс човна, пристань, гребти, Лагодити, лезо, шити, дубити шкуру, жила/нитка, голка для в'язання мережива. Запона/двері. Лук, полювати, пастка, чарунка мережі. Обманювати. Мухомор, співати шаманські пісні.
Афразійська	Інжир, фінік, лев/леопард, собака, вовк/шакал, слон, верблюд, пагорб/гора, долина пересихаючої річки, очерет, болото, жарке сонце.	Загорожа/будинок, намет/хатина, навіс, двері, будувати з каменю, обмазувати липким. Яма/склад/сховище. Рогожа, плетіння, грубе/велике плетіння, плетінка з пальмового листя. Кременевий ніж, сокира/ніж/широкий наконечник стріли. Пшениця/ячмінь, товкти, борошняна їжа, сіяти/саджати, розпушування землі під посів. Сітка/пастка. Бик, кінь, осіло/лоша, ягня/козень, дрібна худоба.
Північно-кавказька	Вільха, агрус, хвойне дерево, яблуня/груша(дика), горіх, ведмідь, лисиця, ящірка, голуб, зозуля. Море, річка, сніг, іній, лід, хмара/туман, ущелина, гора /схил (північний).	Бик, корова, домашня коза, вівця, кінь, ярмо, вуздечка, доїти, молоко, олія, сир. Молоти, млин, місити тісто, просо (на корені), просо (стисле), ячмінь, сіно/солома, сніп, коса, соха, леміш, серп/ніж, орати, полоти. Свинець, золото, срібло, кувати. Долото, веретено, кроїти, різати, прясти, ткати, в'язати, шити. Ківш/черпак. Килим/доріжка. Шапка. Віз, колесо.

Значення денотатів наведено через / у тому разі, коли вони відновлюються для одного й того ж прамовного кореня.

Навіть ці фрагменти реконструйованих архетипів дають уявлення про відповідні протокультури і природні умови, характерні для прабатьківщини носіїв мов розглянутих сімей.

При встановленні території прабатьківщини, окрім даних лексичної реконструкції, можуть використовуватися й інші відомості, як-от: 1) аналіз запозичень, реконструкція джерел яких дає можливість припустити, які мови

були поширені по сусідству з прабатьківщиною цієї сім'ї; 2) залучення даних інших наук – етнографії, генетики, археології. З найбільшою точністю локалізувати прабатьківщину можна у тому випадку, коли вдається знайти археологічну культуру з тим же набором ознак; 3) виявлення шляхів міграції носіїв мов цієї сім'ї, джерелами якої з-поміж іншого є топоніми: якщо народ довго жив на деякій території, то про це свідчать топоніми (особливо гідроніми). Останнім часом у порівняльно-історичних і типологічних дослідженнях молоді вчені звертаються до реконструкції і зіставлення різних видів онімів, насамперед топонімів, як у плані первинної, так і вторинної номінації (метафоричні назви, у складі фразеологізмів тощо).

Резюмуючи, слід сказати, що реконструкція прамови (прамов) людства може бути здійснена шляхом послідовного порівняння і надалі зіставлення прамов макросімей (чи ще давнішої генетичної єдності). Однак, як стверджують автори згаданої праці “Сравнительно-историческое языкознание” С. Бурлак, С. Старостін, про це говорити поки ще рано, оскільки не зроблені реконструкції прамов багатьох макросімей і не встановлені їх зв'язки між собою, а чимало наявних реконструкцій є незадовільними; проте, робота в цьому напрямі вже активно ведеться [2].

Підтвердженням цьому є вже XXI Міжнародна науково-практична конференція “Проблеми зіставної семантики”, на якій обговорюються ті проблеми, що не вичерпали своєї актуальності для компаративістики і контрастивістики і висвітлюються з урахуванням нового антропоцентричного вектора лінгвістики загалом.

ЛІТЕРАТУРА

1. Архетип // Лингвистический энциклопедический словарь / [под ред. В. Н. Ярцевой]. – М. : Советская энциклопедия. – 2000. – С. 47.
2. Бурлак С. А. Сравнительно-историческое языкознание : [учебник для студентов высших учебных заведений] / С. А. Бурлак, С. А. Старостин. – М. : Изд. центр “Академия”, 2005. – 432 с.
3. Дьяконов И. М. Сравнительное языкознание, история и другие смежные науки / И. М. Дьяконов // Лингвистическая реконструкция и древнейшая история Востока : [тезисы докладов]. – М. : Наука, 1984. – Ч. 2. – С. 3–20.

ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ СЕМІОТИЧНИЙ КОД – ЛІНГВОКУЛЬТУРНИЙ ГРАМАТИЧНИЙ КОД: СПІВВІДНОШЕННЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ

ГАЛИНСЬКА О. М.

Національний університет харчових технологій

Лінгвокультурологічний підхід у фразеології ґрунтується на положенні про те, що культура втілює свій ціннісний зміст у мові як засобі позначення навколишнього світу. Мова сприяє зберіганню і трансляції запасу культурних цінностей. Зв'язок мови, культури і національного менталітету з одного боку і потяг лінгвістики до виявлення механізмів взаємодії та поєднання цих систем